

Per Nyström

Avelsgårdsprojektet 1555-56

Denna artikel ingår i en polemik som Per Nyström förde mot främst nationalekonomen Eli F Heckscher, som hade gett sig in på historiska frågeställningar och som då, enligt Nyström, använt metoder och modeller som inte var tillämpliga för att lösa dessa problem.*

Några anteckningar ¹

1

Först under 1540-talet kan man spåra tendensen till en mera systematisk ekonomisering vid kronans slott och gårdar. Det är räkenskaperna, som ger upplysning härom; snarare deras form än deras siffror. De var hushållningsprocessens nerv. Ännu i början av årtiondet var de primitiva, men de utvecklades snabbt och omkring 1550 har de blivit en ändamålsenlig apparat för hushållningen.² Efter gammal sed hade man konsumerat allt på kungsgårdarna, nu skulle de ge ett överskott i spannmål, smör, ost och andra persedlar, hette det 1551.³ En del nya gårdar började anläggas. Men programmatiskt och i doktrinär form framträdde avelsgårdssystemet i den svenska förvaltningen först hösten 1555. Det är inte blott så som Hans Forssell uttryckte det i sitt berömda inträdestal i Vitterhetsakademien, att Gustav Vasa mot slutet av sin levnad allt mer vände sin håg till att styra och ställa med årsväxt och avel;⁴ det är ingen träffande karakteristik av det som skedde. Systemet, som dittills endast liksom experimentellt prövats och utbildats, gjordes detta år till en hörnsten i finansförvaltningen. Det fördes fram som en finanside på modet, som man med dogmatisk konsekvens anslöt sig till och tillämpade, en ny princip, med vars hjälp de finansiella problemen skulle låta sig lösas. Det är inte en sinnesriktning, en tillfällig böjelse hos en enskild person, som röjs i brevväxlingen i detta ärende; det är ett behårt program, mot vilket inga invändningar tillåts och vars hållbarhet icke ett ögonblick betvivlas av den eller de personer, som står bakom det.

Ordet ”finanser” får inte i detta sammanhang ge felaktiga associationer. Hushållningen hade ännu ej väsentligen tvingats in i penningdräkt. Endast en ringa procent av de i landet tillverkade produkterna förvandlades i marknadsvaror; en ännu ringare procent byttes i pengar. Det essentiella hos produkten var ännu dess bruksvärde, ej det marknadspris, den kunde betinga. Ännu dominerade i räkenskaperna produkternas mängd och kvalitet; prissättningen var en bokföringsmässig förenkling. Myntat silver var ännu blott en vara bland andra varor: blott i vissa situationer mera praktisk än andra varor men ofta mera obekvämlig och oanvändbar än spannmål och fetalier.⁵ Pengar, säger Gustav Vasa i ett brev, kan vi själva låta mynta; men det är allehanda fetalier och hö, vi behöver.⁶

Det problem, som det gällde att lösa 1555, var furstestatens centrala finansproblem: försörj-

* Polemiken inleddes med artikeln [Problem i svensk socialhistoria](#) (1934)

¹ Dessa anteckningar har tillkommit vid utarbetandet av ett föredrag om ”Gårds- och godsfogdar i äldre och nyare tid”, hållet vid Svenska Lantbrukstjänstemannaföreningens sammanträde på Örebro slott den 20 juni 1936. Föredraget är publicerat i Svenska *Lantbrukstjänstemannaföreningens Medlemsblad* 1936.

² Hans Forssell, *Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet. Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar*. Ny följd, 9 (1884), 72.

³ Konung Gustaf den förstes registratur 1551, 326.

⁴ Forssell, 71.

⁵ Det är betecknande att medan Gustav Vasa bekämpar utförseln av silvermynt till grannländerna, rekommenderar han i 1550 års ”undervisning” om export och import myntat silver som lämplig exportvara till avlägset belägna orter och till Ryssland, där inte de stora svenska exportartiklarna efterfrågades och sålunda hade lågt bytesvärde gentemot önskvärda importartiklar.

⁶ G. I:s reg. 1556, 395.

ning av den stående armen. Denna var den nya statsorganisationens förnämsta maktmedel i kampen mot feodala särintressen och revolterande bönder samt vid staternas inbördes rivalitet, vars tendens att gälla handelsstäder och handelsvägar blev allt tydligare. Det som aktualiserade problemet 1555 var den begynnande kampen om portarna till det stora osteuropeiska handelsområdet. Moskvas expansion följde handelsvägarna mot sydost — Kasan — och mot väster.⁷ Hos befallningsmannen på Viborgs slott Måns Nilsson Stjernkors syns samkvämet med de ryska köpmännen ha dominerat över de anspråk, som den svenska förvaltningen kunde ställa.⁸ Detta år förlades en stark svensk krigsmakt dit, och i augusti följde konungen flottan till Finland. Från början trädde under denna expedition härens försörjningsproblem i förgrunden. Förvaltningens gamla hushållningsmetod, baserad på böndernas ränte-, avrads- och tiondeprodukter, visade sig bristfällig. Det som kunde uttagas av de finska bönderna räckte inte. Livsmedelstransporterna från Sverige fungerade ej heller väl. Det syns som om det var förhoppningen att kunna utpressa livsmedel i Ryssland, som föranledde den militära ledningen att låta hären överskrida gränsen 1555.⁹ Men då försöket att erövra Nöteborg misslyckades, måste krigsmakten ånyo försörjas inom det svenska förvaltningsområdet.

Det fanns fyra möjligheter för den dåtida förvaltningen att uppehålla en här: livnära den på ett främmande område, vars ekonomi därigenom sönderbröts, basera dess underhåll på de egna böndernas tributära leveranser, uppköpa spannmål på en sädesexporterande ort samt slutligen att själv producera livsmedel. Det var den sista metoden, som nu tillgreps.

Den skymtar först i ett brev från kansliet, daterat Sibbo — vid Helsingfors — 12/11 1555 och ställt till Ture Pedersson Bielke på Nyslott.¹⁰ Han uppmanas att i Savolax söka reda på platser lämpliga till att upprätta avelsgårdar på. Med brevet följde en förteckning på ett antal platser, om vilka konungen blivit undervisad att de ”wäll schole tiene till att göre affulsgårdher vtaff”. Ture Bielke skulle närmare undersöka dem och delge konungen sin uppfattning. I slutet av november förelåg planen i hela sin radikala vidd: i varje socken över hela Finland skulle en avelsgård upprättas — ”thenne fattige landzende till nytte och gagn”.¹¹ Snart fattade man i kansliet beslut att den skulle omfatta hela riket. Detta skulle översållas med storgårdar, agrara kronoföretag, som skulle bli centra för produktionen. I Finland och Norrland skulle också den fiskala förvaltningen knytas till dessa gårdar; där skulle uppbörden av socknens skatter ske. Det är naturligt, att projektet mest renodlat och programmatiskt kunde genomföras i de efterblivna landsändarna, där äldre institutioner och förvaltningsformer ej hade den styrka och hävd som i Sverige. Här fick det från början en mera modest prägel. Den 10 januari delgavs det Sten Eriksson Leijonhuvud. Det hette, att det hittilldags varit ganska ringa råd att hålla krigsfolk och hästar både i Finland och Sverige. För att råda bot härpå skulle uti alla landsändar utöver hela riket upprättas avelsgårdar, som man kunde hålla en hop folk och hästar på. Sten Eriksson, Gustav Olsson ”och flere godemen i den landzende” uppmanades att upprätta avelsgårdar i sina förlänningar på de platser som voro mest tjänliga härtill.¹² Samma dag underrättades fogden i Norrbotten att k. maj:t där önskade en avelsgård i var socken.¹³ Utvald konung Erik, chef för den tillförordnade regeringen i Stockholm, fick några dagar senare en redogörelse för projektet.¹⁴ Efter som det behövdes mycket fetalier, hö och havre till hären och menige mans hjälp härtill ringa förslog, så syntes det konungen rådligt att en hop avelsgårdar upprättades i alla landsändar, där man kunde bruka åker och äng och bekomma

⁷ M. Pokrowski, *Geschichte Russlands* (1929), 52.

⁸ G. I:s reg. 1555, 413.

⁹ G. I:s reg. 1555, 415.

¹⁰ G. I:s reg. 1555, 446.

¹¹ G. I:s reg. 1555, 489.

¹² G. I:s reg. 1556, 17 f.

¹³ G. I:s reg. 1556, 70 f.

¹⁴ G. I:s reg. 1556, 33 f.

allehanda säd och hö till att underhålla folk och hästar med, desslikes att uppföda oxar, kor, svin och annan boskap med. I Finland hade varit allt för få fogdar; var fogde hade haft mer under sin befallning än han hade kunnat förestå: åtta, tio och stundom ännu fler socknar. Därför skulle man nu i Finland ha en fogde i var annan eller var tredje socken, en avelsgård i varje socken och ett stuteri vid varje avelsgård. Samma missförhållanden hade rått i Norrland. Därför skulle fögderierna i Norrland förändras. Samtidigt skulle avelsgårdar anläggas. Till Västerbotten skulle sändas fem till sex fogdar och lika många gårdar upprättas; i Ångermanland två gårdar och två fogdar, i Hälsingland två gårdar och två fogdar, i Medelpad en fogde och en gård, i Gästrikland en fogde och en gård. I februari uppmanades Erik att påskynda organisationen; nu hade programmet för hela Sverige fått fast form. Det skulle läggas en avelsgård i vart annat eller vart tredje gäll över hela Sverige.¹⁵ Samtidigt under rättades Per Brahe om planen.¹⁶

Redan i början av januari förelåg de förordningar och instruktioner, som var nödiga för dess genomförande. Den grundläggande förordningen — rörande gårdarnas organisation — omnämns i ett brev, daterat 9 januari 1556, till Ture Bielke och Gustav Fincke, slottsloven på Nyslott: ”— motte man täncke till att lathe upprätte affvelsgårdherne effthet thenne ordningh och skick, som vij eder här med tilskicke”.¹⁷ I registraturationen uppgives denna bilaga som saknad. I Gustav Finckes brevbok finns antecknat om densamma: ”— de Artichler eller ordinantz åm de Affuelsgårder sendis tiil Kon:ge Ma:ts Kammer igen med per Joenson”.¹⁸ En flyktig undersökning i kammarsarkivet har ej givit resultat. Redan någon vecka senare — 17 januari — tillsänds samma adressater en annan förordning; denna instruerade om gårdarnas drift. ”Enn ordningh för slätz och gårdzfogter”. Den finns tryckt i registraturationen.¹⁹

Den centrala förvaltningen var sålunda i febril verksamhet för att genomföra den nya finansorganisationen. Ett regn av skrivelser i ärendet föll under vårens lopp. Under februari och mars utfärdades brev — enligt fast cirkulär — till fogdarna i hela Sverige om att avelsgårdar skulle upprättas. Den stående formeln var att en starkare ryttararme än hittills skulle hållas. Därtill föreslog inte de produkter, som bönderna kunde lämna. På grund därav skulle i alla landsändar på den bästa jorden läggas avelsgårdar. Lämpligen en i vartannat eller vart tredje prästegäll i Sverige.²⁰ I nya skrivelser uppmanas Erik övervaka att ordern utfördes.²¹ Även Svante Sture ombads ha tillsyn över verket: där han drog fram borde han se till, att fogdarna icke försummade att med det snaraste anlägga avelsgårdar.²²

Från att från början ha avsett ett län i närheten av ryska gränsen hade avelsgårdsplanen nu vidgats att omfatta hela riket. Den hade blivit ett system. Det var inte fråga om att blott driva kronans gamla slott och gårdar som avelsgårdar, att knyta avelsgårdsdriften till historiskt givna förutsättningar. Det som föresvävade kansliet var en abstrakt och rationell plan utan rot i givna egendomsförhållanden: en avelsgård i varje socken i Finland och Norrbotten, en i vartannat eller vart tredje gäll i Sverige. Landet var inrutat i nytt produktionssystem, programmatiskt och radikalt till sitt kynne.

Bakom försöket att genom denna väldiga produktionsplan göra förvaltningen effektivare, att skapa större tillgångar för kronan på spannmål, fetalier och hö skymtar rivaliteten med den furstestat, som börjat byggas upp i öster. Den svenska staten hade placerat sin väpnade makt vid porten till den stora handelsvägen mot Moskva. Detta krävde en helt annan armé än

¹⁵ G. I:s reg. 1556, 104.

¹⁶ G. I:s reg. 1556, 110 f.

¹⁷ G. I:s reg. 1556, 17.

¹⁸ A. I. Arwidsson, *Handlingar till upplysning af Finlands häfder (1846-58)*, IV, 87.

¹⁹ G. I:s reg. 1556, 23.

²⁰ G. I:s reg. 1556, 190.

²¹ T. ex. G. I:s reg. 1556, 160, 235.

²² G. I:s reg. 1556, 238.

tidigare varit nödigt. Moskoviternas expansion mot Kasan väckte överdrivna föreställningar om deras makt. Det var en pressande tid för dem som ledde den svenska förvaltningen. En omfattande brevväxling började i anledning av de svårigheter, som reste sig vid den nya organisationens genomförande. Men ingen invändning höll mot kansliets programmatiska sätt att tänka i denna fråga. Den energi och konsekvens detta visade, då det gällde att bryta fogdarnas slapphet, kontrasterar mot de uppgifter konungen lämnat om sitt eget tillstånd. Han var överansträngd. Han betecknar sig som ”en gammel allerstigen och fast utarbetad herre”.²³ I ett brev till fränden Sten Eriksson heter det att han blivit så utarbetad och trött, att han snart intet mer förmådde. Det nya internationella läget såg han i svart: ”vij kunne eder och icke förholle, att vij udi hele vår regementztijd udi större farlighett, umsörgh, möde och bekymber icke varidt haffve än i thenne winther skedt ähr ...”.²⁴

2

Det har redan av det föregående kunnat framgå, att det nya förvaltningssystemet även innebar ett nytt system för den agrara produktionen. Det äldre, det som skulle ge vika var det medeltida eller bättre det feodala — begreppet feodalism då taget i den vida bemärkelse, som är gängse i sociologisk litteratur. Begreppsligt typiserat och renodlat innebar det att den härskande klassen — kult- och militäristokratin samt dess män, konungen och hans män — levde på tributer i olika persedlar, som de jordbrukande och hantverkande skikten lämnade. Allt efter sin sedvanerättsliga eller juridiska härledning benämndes dessa fasta leveranser från ett socialt skikt till ett annat tionde, avrad, landgille, ränta osv. De var så rikliga att den härskande klassens livsföring blev rikare och friare än de arbetande klassernas. Den agrara produktionen skedde på böndernas gårdar, sålunda inom små tekniska enheter, och i regel inom byalagets ram. Hur stor del av dess resultat, som bönderna hade kvar, sedan överklassen tagit sitt, blev till sist en maktfråga, som kunde få olika lösningar på skilda tider och geografiska områden.

Mot medeltidens slut började en ny driftsform organiseras inom den agrara produktionen: jordbruk inom stora enheter, drivna med köpt arbetskraft. Den uppstod förmodligen i Italien och spred sig därifrån till Västeuropa, till områden, där fria arbetare fanns tillgängliga. Den nya företagsformen ställde nya organisatoriska problem. Detta reflekterades i uppkomsten av en lantbrukslitteratur, som behandlade storjordbrukets driftsteknik och som kom att söka sina förebilder hos de romerska agrara skriftställarna, något som var naturligt inte enbart på grund av den auktoritära ställning som antikens författare hade allmänt denna tid utan främst därför att dessa agronomer gav den enda teoretiska bearbetning av storgodshushållning som tidigare fanns. Det första stora, vitt spridda medeltida arbetet *Ruralia commoda* av Petrus de Crescentiis, död 1310, är huvudsakligen en compilation av Varro, Palladius, Cato, Plinius, Vergilius.²⁵ En mängd tryckta editioner och översättningar av Petrus de Crescentiis och de romerska agrarförfattarna förelåg under förra hälften av 1500-talet, och nya teoretiska behandlingar — efter hand alltmer frigjorda från de klassiska förlagorna — publicerades.

Vid denna tid hade den nya driftsformen spritt sig till Mellaneuropa och Östersjöområdet. Det är möjligt att ett sammanhang här föreligger med den ökade efterfrågan från Västeuropa efter spannmål och viktualier, vilken var ett resultat av fåravelns utveckling, textilindustrins tillväxt och handelsflottornas ökade lastkapacitet.

Det synes som om i Mellaneuropa de nya furstestaternas förvaltningsorganisationer gått i spetsen vid den nya driftsformens införande.²⁶ Men det typiska här är att man inte helt använde fri, köpt arbetskraft utan i allt större utsträckning supplerade denna med arbete, som

²³ G. I:s reg. 1556, 178.

²⁴ G. I:s reg. 1556, 196.

²⁵ Filologiskt behandlat hos Anna Röding, *Studier till Petrus de Crescentiis och hans antika källor* (1927).

²⁶ Se t. ex. Falke, *Die Geschichte des Kurfürsten August von Sachsen in volkswirtschaftlicher Beziehung*. (1868).

avkrävdes bönderna med juridiskt stöd i feodala rättssedvänjor. Den normala formen för det nya jordbruksföretaget blev sålunda: en storgård, administrerad med betalda arbetare, omgiven av landbor som levererade tributär arbetskraft. Denna nya driftsform kallades under 1500-talet i Tyskland Vorwerk, i Danmark och Sverige avelsgård.

Detta ord betyder på nutida svenska produktionsgård. Det var en teknisk term och får sålunda inte ställas vid sidan av administrativa och kamerala begrepp som kungsgård och sätesgård. En kungsgård kunde antingen vara besatt med landbönder eller drivas som avelsgård. Det är i anslutning till de olika driftsformerna för produktionen av kronans spannmål, som dess räkenskaper under 1500-talet skiljer mellan avelsspannmål och t. ex. tionde spannmål, räntespannmål, avelssmör och räntesmör.

Hans Forssells undersökningar av jordbruket vid de kungliga gårdarna under 1500-talet har inte givit vid handen att nya rationella brukningsmetoder infördes. De instruktioner för fogdarna, som finns, ger inga anvisningar i denna riktning. Brukningstekniken slöt an till den i bondejordbruket hävdvunna. Det var en extensiv teknik. Större skörderesultat nåddes genom att den odlade arealen vidgades. I slotts- och gårdsfogdeordningen av 1556 tillhålls fogden att låta röja upp ängar och mulbeten runt om gården, bruka svedjor och vreter. Nyodlings- och röjningstendensen är ett gemensamt drag för den europeiska, främst den mellaneuropeiska jordbrukstekniken denna tid.²⁷ Det är samma tendens, som går igen i den av den svenska förvaltningen befordrade och påbjudna torpbebyggelse, som satte in vid århundradets mitt.

Den nya driftsformens rationella överlägsenhet gentemot den äldre låg inte i jordbrukstekniken utan i själva hushållningen med produkterna, i deras tillvaratagande och förädling. Den litteratur, som behandlade dessa storjordbruks organisation och drift, kallades betecknande nog hushållsböcker, lära om hushållning, œconomia. Gårdsledningens viktigaste hjälpmedel härvidlag var bokföringen. Den är i själva verket en lika väsentlig del i avelsgårdens teknik som i den kapitalistiska köpmannaverksamhetens, där den under 1500-talet nådde allt mer raffinerade former. En systematisk ekonomisering av driften på gårdarna var omöjlig utan en noggrann bokföringsmässig kontroll av produktionsprocessens olika led; när förvaltningens intresse för de kungliga gårdarna stegrades under 1540-talet, följde att godsräkenskaper började föras. Från början var dessa primitiva; på 1550-talet var de väl utbildade och omsorgsfullt förda.

Den enklaste formen av ekonomikontroll på en gård var att utgifterna för gårdens drift, dvs. utfodringen av besättningen och försörjningen av personalen, veckokosten, kontrollerades och jämfördes med avkastningen, hölls nere i förhållande till denna, så ”att vij noghen profijt och fordeel aff samme affwel haffve kunde”, som det heter i ett kungligt brev 1547.²⁸ Nästa steg i utbildningen av bokföringen var att årets löpande utgifter och inkomster bokföringsmässigt hölls skilda från det rörliga kapital, som fanns på gården vid årets början i form av livsmedel, produkter, besättning, redskap och som kallades inventarium. Det ingående inventariet jämfördes med det utgående vid räkenskapsårets slut. Att göra denna distinktion, som ju icke framgick av produktbeståndet självt eller rättare produktströmmen själv utan var en bokföringsmässig abstraktion, föll sig inte lätt för dem som ej var vana att tänka i bokföringsbegrepp, och kansliet klagar över att upbyrd, dvs. inkomst, och inventarium sammanblandades.²⁹ En instruktion över hur räkenskaperna skulle föras enligt detta system, utfärdades 1547.³⁰ Det var inte längre fråga om en enkel konsumtionshushållning, vars räkenskaper på sin höjd lämnade en förteckning eller register på tillgängliga resurser: genom den abstrakta distinktionen vanns en inblick i huruvida gårdens bestånd av produktiva redskap och varor,

²⁷ Jämför t. ex. Kaspar von Nostitz, *Haushaltungsbuch des Fürstenthums Preussen 1578*. Utgiven av Karl Lohmeyer. (1893).

²⁸ G. I:s reg. 1547, 219.

²⁹ G. I:s reg. 1547, 217.

³⁰ Publicerad i *Samling av instruktioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finland*. I. (1856)

kapital, hade ökats eller minskats under året. Eller som det heter i räkenskapsinstruktionen: ”Thil thet szidste skall bliffwa tillkännegiffwit, hwadz ther öffwer bliffwit är, på thett mann wetthe kunde om offwelen äller annedt ehwad thet hälst våre för ränthe sich något förbätredt och förmeret bliffwer, eller hur ther om wara kunne, om ther något öffwerbliffwit är etc., hwilkit störste vrszaken och huffwedstyckedt är, hwarföre Räkenskaperne szå noge bliffwe förhörde och ranszakede.” Vagt och liksom förgäves sökande efter precisa formuleringar börjar kapitalistiska principer tränga in i den centrala förvaltningens praxis och teori.

För att rationalisera produktionen och ekonomisera med de faktorer som ansågs dyrbara, nämligen råvaror, halvfabrikat och färdiga produkter, innehöll fogdeinstruktionen noggranna föreskrifter om det resultat, som produktionsprocessens olika led skulle ge. Åkern skulle ge igen ett bestämt korntal efter utsädet, åttonde kornet t. ex. för råg, varje ko skulle avkasta en kalv och 5 lispund smör, varje får — förutom ull — 1-2 lamm och 4-5 marker ost.³¹ Steg för steg följde instruktionen produkternas gång i förädlingsprocessen: efter 2 tunnor råg skulle vid malningen utfalla 2 tunnor 2 ½ fjärdingar mjöl; en tunna mjöl skulle — allt efter brödets kvalitet — ge fastställda mängder bröd: 2 tunnor fogdebröd, 2 ½ tunnor svennebröd; av ½ tunna rågmjöl och ½ tunna kornmjöl tillverkades 2 ½ tunnor spisbröd. På samma sätt var för de olika kvaliteterna öl åtgången av malt och humle bestämd. För slakten var noga angivet att intet fick förfaras: utom det att kropparna tillvaratogs och konserverades, skulle av slaktrântan göras korv, sylta och kaldun; talg och ister skulle tillvaratagas. Instruktionen fastställde noga mängden av dylika produkter ett visst antal slaktdjur skulle ge.

Avelsgårdens tekniska överlägsenhet över bondejordbruket kunde göra sig gällande vid förädlingen och tillvaratagandet av produkterna. Den var en manufaktur i smått inom sin gren av näringslivet. Den står som ett parallellfenomen till den samtida manufakturen, vars ställning inom industrin denna tid karaktäriserades därav att den omfattade just vissa förädlingsled i produktionen, vilka tekniskt och ekonomiskt fördelaktigare kunde utföras medelst de större verkstädernas bättre redskapsbestånd och högre arbetsdelning än i det isolerade hantverket. Den ringa tekniska utrustning, som dock förädlingen av de agrara produkterna krävde, var bättre tillgodosedd på avelsgårdarna än i bondgården; skattetaxeringar och inventarieförteckningar visar ett överlägset förråd av stora kittlar, konserveringskärl o. dyl. Det stränga kravet på ekonomisering och den större produktionsvolymen möjliggjorde ett bättre utnyttjande av produkterna än i det lilla hushållet. En större variation av slutprodukter kunde åstadkommas samtidigt som de olika kvaliteterna bättre kunde standardiseras.

Instruktionerna innehöll dessutom noggranna normer för driftskostnaderna: utspisningen per man och år var noga bestämd med hänsyn till den olika reallön, som fogdar, ryttare och tjänstefolk erhöll. På samma sätt var foderstaten för besättningen noga fastställd.

Vid redovisningen hade fogden att följa produkternas gång från åker och äng genom alla processer till konsumtionsfärdig, an-vändbar persedel, redogöra för deras användning antingen i den direkta förbrukningen på gården eller leveransen till konungens varuhus.³² Genom studium av denna rapport erhöles kontroll över hur produktions- och konsumtionsplanerna följts.

Huruvida konungen eller någon i utlandet utbildad sekreterare stod bakom den doktrinära

³¹ Oststillverkningen av fårmjöl var ett led i den rationella får-aveln, sådan den praktiserades i Västeuropa. Ost var på grund av fåravelns ansvällning det enda livsmedel, vars pris inte steg under 1500-talet (Jfr Fueter, *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1495-1559* (1919) 87.)

Mjölknigen av får väckte motstånd. Nils Birgersson, befallningsman på Kronoberg, skriver 1552: ”Sammeledes är migh uppå sath 5 marcher ost och 2 march ull efter hvart får, som aldrig her i thenne landzenden haffva varit molckat hoss nogon man till thenne dagh, män jagh vill, aller nadigeste herre, effter Eders Nådes villia och gode behagh latha molcka them till en försökelse i thenne sommer, män jag befructar, nådigste herre, ath fåren bliffva förderffvade ther egenom ...” (G. I:s reg. 1552, 434).

³² Jfr Forssell, 72.

utformningen och radikaliseringsprogrammet 1555 kan ännu inte avgöras. Ur den stora mängden brev, i vilka fogdarna manas på att genomföra planen, kan emellertid läsas fram, att förvaltningsledningen var klart övertygad om att det nya produktionssystemet gav kronan ett större överskott än det gamla med landbönder utplanterade på kungsgårdar och skattehemman. ”Och vore effther vårth betenckende enn stor fördeel och gagn, ath the sköne gårdar (hvilke nu enn hop bönder besitije och göre intet mere ähnn till fem eller sex t^h [skålpund] smör aff thänn gårdh, som en vellig skönn affvel kunne holles opå) motte bliffve brukede till thätt, som rijketh kunne haffve större hjälp och styrcke utaff, i så inotte ath opå sådanne gårdar motte holles affvell, synnerligenn her godh åker och eng vore, så ath mann kunne få sädh och höö och haffve rådth till ath upföde en hop boskap.”³³ Sten Eriksson uppmanades att investera sina tillgångar i produktiva företag i stället för att köpa lyx: konungen såg gärna att avelsgårdar upprättades i hans förläningar ”ty ther ligger fast mere macht opå än församble smicke och sådane tingest, som riket haffver inthet gagn eller styrcke utaff”.³⁴

Förvaltningsledningen ansåg att de nya avelsgårdarna, som anlades 1555-56, skulle ha en standardstorlek, som medgav en besättning på 100 kor, 20-30 oxar och erforderliga ungnöt. Därtill skulle de kunna föda 20 kavallerihästar.³⁵ Vid ett annat tillfälle angavs storleken 100-200 tunnors spanmland.³⁶

Det som här framlagts är närmast teorin för avelsgårdarna: den uppfattning som förvaltningsledningen hade om deras möjligheter, produktivitet, profiterlighet har också sökt fixeras. Hur driftsresultatet i verkligheten utföll skall inte här skildras. Den extensiva brukningsmetoden krävde mycket arbetskraft. Man hushållade inte med den varan: det heter i ett brev till fogden på Höjentorps gård, att han skulle rykta och tillpynta åkern genom dikning, gödning och eljest ”oanseendis hvad arbete och omack thet koster”. Vid sidan av den dyra, köpta arbetskraften räknades med fri, obetald arbetskraft från landbor och bönder. Tillgången på dylik skulle i tilltagande grad bli en av den nya driftsformens viktigaste ekonomiska förutsättningar. Det hette redan 1547: effter som det ligger många dagsverken under Kumo gård och eljest är god lägenhet där, så kunna vi inte tänka oss annat än att där bör hållas avel.³⁷

Men det som 1555-56 var huvudförutsättningen för grundandet av en storgård, var markens och jordens beskaffenhet. I alla brev heter det att fogdarna skall utvälja den bästa lägenheten, den lämpligaste jorden. En stor del av diskussionen mellan den centrala förvaltningen och befallningsmännen rörde sig just om platsens lämplighet. Det var jordens tekniska beskaffenhet, som diskuterades. Då Ture Bielke erhållit förteckningen på lämpliga platser vid Nyslott svarade han: ”— då som iagh får iffro Jaeskis och hitt, dhå war iagh j Listensar Laendzmandz gordh, så kunde iagh ther på sielffue Listensari öön ingen synnerligh legenhet förnimme, förty som migh tychte dhå skulle ther wara nogon grund och klaprigh iordh till oker marck -- Men nw sedan iagh ffick fför:ne E. K. M. gunstige schriffuelsse, då war Göstaff fincke och iagh bode i partala Laendzmandz gordh och så ther som then Hart wick boor so kunne man po bode platzerne uael förmaerckie adt ther till en skön wtmark, fiskerij och annan godh anliggiande legenhet wara skall men huad åker iordh ther war eller stor till adt förbättra aen then medh oker eller engh, thet kunne iagh icke förmaerckia medan snöön war alle staedz öffwer lagt”.³⁸

Det var inte obruten mark det gällde. Man tog gammal brukad och hävdad jord. Det var de bästa byalagen, som utsågs till platser för de nya avelsgårdarna; jord sedan urminnes tider odlad och bebodd av bönder, men brukad i en produktionsform som ansågs föråldrad, lades

³³ G. I:s reg. 1558, 142.

³⁴ G. I:s reg. 1556, 18.

³⁵ G. I:s reg. 1556, 21.

³⁶ G. I:s reg. 1557, 3.

³⁷ G. I:s reg. 1547, 219.

³⁸ Arwidsson, III, 275.

under ny företagsorganisation. Avelsgårdarna betecknade inte blott inbrottet av ett nytt finans- och produktionssystem: de betecknade även det första inbrytandet av ett nytt socialt system. Liksom alltid var de sociala, ekonomiska och statsfinansiella problemen oupplösligt hopbundna; olika etager i samma byggnad. Hur en sådan förteckning över platser lämpliga för avelsgårdar som den, vilken i november 1555 tillställdes Ture Bielke på Nyslott, tillkom, kan belysas genom ett par något senare handlingar, från 1558. I februari detta år utfärdades instruktion för en kunglig kommissarie till Västergötland. Den utsände var en av de mest nitiska företrädarna för den furstliga sekreterare- och fogdestaten, vid mitten av århundradet mer än dittills dominerad av icke-aristokratiska element.³⁹ Jöran Persson, nyss hemkommen från Sachsen, ett av den nya politikens föregångsland. Han skulle dels undersöka frälsets och andras ekonomiska övergrepp, uppteckna allmogens klagomål mot adeln samt överhuvud rannsaka och göra längder över kronans ekonomiska resurser i Västergötland. Men till hans uppdrag hörde också att ”utspana och besichtige hvar som någre good lägenhet våre till att upprätte affvelzgårder”.⁴⁰ I ett brev till Gustav Olsson omtalas att sekreteraren Olof Larsson och Anders Målare besiktigat lägenheter lämpliga till avelsgårdar i Västergötland.⁴¹ Det är tydligt att sekreterarna, den centrala förvaltningens nya och radikala element, de nya idéernas män, tog aktiv del i projektets genomförande. För den i praktiskt jordbruk oförfarne fanns i litteraturen noggranna handledningar om lämpligt läge, om de olika jordarternas större och mindre tjänlighet för den nya företagstypen. De uppgjorda förteckningarna delgavs befallningsmännen i länen för att dessa skulle vidtaga noggrannare undersökningar; de skulle även själva leta efter lägenheter. Det enda krav, som ställdes på de platser, på vilka avelsgårdar skulle grundas, var att de skulle vara områdets mest tjänliga. Om den kamerala karaktär jorden hade, nämndes intet. Den radikala vilja, som behärskade den centrala förvaltningen, skar tvärs igenom den juridiska institutions- och föreställningsvärlden och tog endast hänsyn till markens tekniska beskaffenhet.

Denna inventering riket över kom att träffa samtliga kamerala jordnaturer. Bland platser föreslagna till avelsgårdar fanns kronojord: kungsgårdar, länsmansgårdar, kronohemman;⁴² frälsejord: säterier, landbohemman;⁴³ gammal klosterjord och prästgårdar;⁴⁴ skattehemman.⁴⁵

Fogdarna hade befallning att vidkännas de godkända platserna. Det skulle ske genom av kronan framprovocerat byte eller köp, genom expropriation. Vederlag skulle lämnas i andra hemman eller i pengar. Med frälsemän fördes stundom sega förhandlingar, och konungen tvangs hota med sin onåd. Prästen på Luleå prästgård förlorade sin gård med dess kreatursbesättning; i vederlag erhöll han Börstils gäll och prästgård i Roslagen: dess innehavare sändes helt enkelt över till Finland, försedd med brev till hertig Johan, att denne skulle uppsöka ett pastorat åt honom och dessutom ge honom ersättning för den boskap, han nödgats lämna till sin efterträdare i Börstil.⁴⁶ Adelns landbor fick förmodligen helt enkelt avflytta, sedan jordägaren fått ersättning för marken, men för kronans landbor och skattebönder gällde att de skulle ha vederlag; fogdarna tillhölls förskaffa dem det.⁴⁷ Bakom dessa upprepade

³⁹ Jfr Hans Forssell, *Sveriges inre historia från Gustav den förste*, I (1869), 35.

⁴⁰ G. I:s reg. 1558, 63.

⁴¹ G. I:s reg. 1558, 249.

⁴² Exempelvis: Norrala kungsgård i Hälsingland: G. I:s reg. 1556, 544, kronans landbönder: G. I:s reg. 1556, 491; 1555, 541.

⁴³ Exempelvis: Bertil Jönssons sätesgård i Kimito: G. I:s reg. 1556, 173., Skofteby i Västergötland, tillhörigt Bengt Slattes änka, i arv tillkommande Gustav Olsson: 1558, 21. Landbor: G. I:s reg. 1556, 272, 386.

⁴⁴ Exempelvis: Nydala kloster: G. I:s reg. 1550, 333. Luleå prästgård: 1558, 60. Prästgårdar i Tjust: G. I:s reg. 1556, 761.

⁴⁵ Exempelvis: Mola socken i Karelen: G. I:s reg. 1558, 439.

⁴⁶ G. I:s reg. 1558, 60.

⁴⁷ G. I:s reg. 1556, 365: ”att han lather the bönder, som drage ifrå the hemmen, ther på the förre boott hafva, bekomme annat vederlag igen, så och för then årsväxtt the opå samme hemmen församlet haffve”. 1555, 541: uppmanas fogden i Hälsingfors att förhandla med bönderna kring Sibbo prästgård att de skulle upplåta jord ”för

uppmaningar och även i direkta antydningar skymtar att fogdarna inte alltid var så nogräknade med vederlaget.⁴⁸ Köpen och bytena fastställdes genom brev. Ramsay har i sitt arbete Esbo publicerat ett dylikt, som han kallar fundationsbrevet för Esbo avelsgård — en gårdsbildning, som ännu består.⁴⁹ Den bildades av största delen av två byalags åkrar med tilliggande ängar och mark. Endast ett par bönder på för avelsgården otjänlig areal fick stanna kvar. Det nya jordbruksföretaget fick en åkerjord på omkring 30 hektar. Dessutom hade de två köpta byalagen tillsammans med ett tredje ett allmänningsområde bestående av skog, hagmark, mossar, fiskevatten och strömmar: i detta blev nu avelsgården den största delägaren. Det var 14 bönders hemman, som exproprierades. De erhöll jord i andra socknar. Byarna försvann; deras namn föll i glömska.

I Gustav Finckes brevbok finns en lista över vad de bönder, som undanflyttats för kungsgårdarnas skull i Nyslotts län, förlorat och vad de erhållit i vederlag.⁵⁰ Listan är avfattad i jordmåttet skattskinn, ett fiskalt mått som enligt Finckes uppgift från början hade motsvarat jord i åker och utmark för 3 pounds utsäde men som då efterfrågan efter jord ökades kunde sjunka till 1 utsädespund land.⁵¹ Innehavaren av 2-4 skattskinns jord betalade s. k. halvskatt, innehavaren av 5-15 skattskinns jord erlade helskatt. Som fullsättes räknades i allmänhet en bonde med 7 och ned till 5 — stundom 4 — skattskinns jord. I listan redogörs för hur många skattskinn varje avhyst bonde förlorat, hur många han erhållit i ersättning och från vem dessa är tagna. Det visar sig att man tog jord från bönder, som var mer än fullsättes, och i främsta rummet jord, som dessa köpt. Denna tid synes en livlig omsättning av jord ha försiggått mot kronans önskan.⁵² Det heter i listan t. ex.: Henrik Kervinen umbar 3 skattskinn och bliver igen vederlagt av Olof Hövin, eftersom denne har 9 skattskinn; 4 är hans gamla hävd och 5 haver han köpt en mil därifrån. Och än behåller för:de Henrik Kervinen det fjärde skattskinet av sin gamla hävd. Så behåller Olof Hövin 6 skattskinn.⁵³ Andra fick ingen ersättning, då det ansågs att de, trots förlusten, var fullsättes: Påvel Århainen umbar 4 skattskinn och haver dock sin fädernesjord dess förutan i Koichala.⁵⁴ Bengt och Antti Mäkeren miste 6 skattskinn och har ändå jord i Remojärvi till 9 skattskinn, som de båda väl kunna behjälpa sig på, och bliva för den skull intet nu mer vederlagde.⁵⁵

Vilken än jordens karaktär var, gick det nya produktionssystemets framträngande ut över bönderna. På kronojord, frälsejord, yrkojord, skattejord bodde bönder, som brukat den och levererat en del av produkterna till sina herrar och behärskare. Nu avhystes de. I ett aktstyckes korta meddelande: bönderna må få behålla sina gårdar intill hösten, låg en hård realitet för dem det berörde.⁵⁶

Det antydes ofta att den nya jord de fick i ersättning var ödejord och utjord. Vilken kvalitet den kunde ha skymtar i ett brev från befallningsmännen i Nyslott, daterat i augusti 1558, i vilket de meddelar att avelsgårdsplanen i det närmaste var verkställd i deras län. De hade sökt tillfredsställa dem ”som theris misst hafue ... menn dock äre ther någre eblant som för theris ålder och fattigdom skuld icke mäckte bruke eller optage then jord them llbodz är, wthan

skälight värth”. 1556, 292: ”och vele vij, att våre fougter skole förnöije bönderne, som miste theris hemmen, anthen medh jord på andre orther eller med penninger, effter som skäll och rätt kan vare”. 1556, 491; ”så att samme landbo bekommer något annet hemmen igen”.

⁴⁸ Gustav Fincke fick befallning att ge Joen Jonson, som uppsökt konungen, vederlag för det hemman han avhänt honom och lagt under avelsgården. G. I:s reg. 1556, 491.

⁴⁹ A. Ramsay, *Esbo. Esbo socken och Esbo gård på 1500-talet* (1924), 339.

⁵⁰ Arwidsson, III, 317 ff.

⁵¹ Arwidsson, III, 277.

⁵² G. I:s reg. 1556, 35.

⁵³ Arwidsson, III, 317.

⁵⁴ Arwidsson, III, 319.

⁵⁵ Arwidsson, III, 322.

⁵⁶ G. I:s reg. 1558, 165.

heller begäre ther före penningar ...” Brevskrivarnas förfrågan, om denna begäran villfors, bejakades.⁵⁷ Anläggningen av en avelsgård betydde en revolution i en trakts ekonomiska och sociala förhållanden. Gamla bebyggelseformer bröts ned; gamla sedvänjor förlorade sin kraft. Hemman, som i generationer tillhört samma släkt, upphörde att existera. Människor tillhörande samma byalag, släkt med varandra, knutna tillsammans i gemensamma intressen, splittrades, spreds och planterades ut på ny mark och i en ny miljö, där de måste fram-som inkräktare. De hade ägt traktens bästa jord; nu fullgjorde de på en utjord den uppodling och vidgning av bebyggelsen, som var en av centralförvaltningens politiskt-ekonomiska program-punkter, samtidigt som denna tog den gamla hävdade jorden i besittning för de nya företagen. Eller de fick en penningssumma och enrollerades i en ny social grupp: den jordlöse arbetarens. Det var en parallell i smått till den väldiga sociala process, som samtidigt ägde rum i England, där fåren åt ut människorna från jorden. Det var mer än en parallell: det var de likartade verkningarna av samma nya produktionssystemets framträngande.

För driften krävde de nya företagen de resurser, som nu brukar sammanfattas under beteckningen rörligt kapital: naturapersedlar för försörjning av personalen, en uppsättning boskap, foder till denna, utsädespannmål, nödiga redskap för åkerbruk, fiske, husdjurskötseln och produkternas förädling och konservering. Deras anskaffning föranledde även starka ingrepp i den bestående ordningen. Medel härtill skulle nämligen — enligt föreskrifter, som gavs i början av år 1556 för Finland — erhållas genom indragning av — allt efter som hans inkomst var stor hälften eller tredjedelen av prästens skatteintäkter: den s. k. matskotts-räntan, som kunde utgå i smör, råg eller penningar, och tionden, som kunde utgå i penningar, vete, råg, korn, havre, ärter, bönor, lax, späck, tran, salt fisk, torr-fisk, färsk fisk.⁵⁸ I cirkulärskrivelsen till de mellan- och sydsvenska fogdarna hette det att man skulle ta ”någet aff tijenden och en parth aff then store räntte, som presterne ther i landet haffve pläge, anthen halffparten, tredingen eller en fierdepart, effther som hvar kunne umbäre”.⁵⁹ I Finland och Norrland skulle dessutom halva klockareräntan, som utgick i allehanda persedlar, samt länsmansräntan användas; gårdsfogden skulle inneha länsmansämbetet.⁶⁰ Allehanda andra resurser togs i anspråk: bönderna närmast avelsgården blev skyldiga att hålla kor, får och getter till foders, något som 1558 lindrades till att endast omfatta ungboskapen — ”och hvad the thet icke giöre, skole the bliffue straffede”.⁶¹ Men utom dessa ständiga tilldelningar till avelsgårdarna förekom tillfälliga gårdar till dem vid deras grundande. Då Esbo avelsgård startade, uttogs som hjälp av bönderna i Esbo socken: 3 oxar och 88 kor.⁶² Även den ordinarie skatten kunde användas för detta ändamål: då Mola avelsgård i Karelen skulle organiseras, föreskrevs att besättningen skulle sammansättas av de i skatt levererade djuren.⁶³

Dessutom rekryterades djurbeståndet från kronans äldre gårdar; detta gällde framför allt hästarna. Till avelsgårdarna i Finland skaffades ston från Sverige och t. ex. vid anläggningen av Ljungsby gård i Västergötland togs boskapen från Orreholmen, Götala, Brunsbo och Höjentorp.⁶⁴ De dyrbarare, för produktförädlingen nödiga redskapen: kopparkittlar, grytor och bryggpannor anskaffade den centrala förvaltningen; gårdarna i Nyslott fick denna utrustning från Sverige och Nils Birgersson på Kronoberg skulle härom vända sig till Erik på Kalmar.⁶⁵ Denna tekniska apparat, i vilken delvis de nya företagens överlägsenhet över bondehus-

⁵⁷ Arwidsson, IV, 257, 260.

⁵⁸ G. I:s reg. 1556, 22, 795. I juli samma år bestämdes att hela matskotts-räntan samt det s. k. komålssmøret, som prästerna uppburit, skulle gå till kronan. 1556, 795.

⁵⁹ G. I:s reg. 1556, 190.

⁶⁰ G. I:s reg. 1556, 23, 34.

⁶¹ G. I:s reg. 1556, 26. Arwidsson, IV, 364.

⁶² Ramsay, 163.

⁶³ G. I:s reg. 1558, 439.

⁶⁴ G. I:s reg. 1558, 281; 1556, 543.

⁶⁵ Arwidsson, IV, 205. G. I:s reg. 1558, 351.

hållningen låg, kunde inte roffas i bygden; den var kronans egen investering.

De samtida agrarförfattarna var ense om svårigheten att finna lämpliga ledare för de nya jordbruksföretagen. Säll är den som kan finna en förständig och trogen fogde, skrev Per Brahe senare i sin Hushållsbok. Det ställdes helt andra krav på dessa än på den feodala världens fogdar, vilka hade att för konungen eller frälsemannen indriva och redovisa räntor och avrad. De måste vara jordbrukskunniga, de skulle kunna leda ett företag, organisera arbetet och genomföra ekonomi i produktionen. Den nya bokföringsmässiga hushållningen med dess strävan mot ekonomisk precision krävde färdigheter, som knappast utbildats vare sig inom de feodala herrarnas eller böndernas samhällsgrupp utan snarare tillhörde de beteenden, för vilka krämarna under långa tider fått uppbära förakt — nu visserligen förbytt i beundran, när de stora städernas politiska maktställning blivit uppenbar. Att hushålla, att väga utgifterna mot inkomsterna, veckokosten mot produktionsresultatet var gårdsfogdens centrala uppgift. Hans ställning inom företaget påminde närmast om disponentens i ett modernt industriföretag. Enligt den rådande teorin behövde han icke vara skrivkunnig: vid sin sida skulle han ha skrivare, som förde böckerna. De tekniska detaljerna leddes av underfogden, fateburshustrun och mjölkedejan.

Den kungliga förvaltningen led stor brist på personer, som fyllde de kvalifikationer de nya företagsledarna måste ha. Klagomålet häröver gick ofta igen. Till Erik skrev konungen från Gripsholm 1556: ”Vij haffve allestedz stor bråk opå gode och dugelige fougter, så väll här opå Gripsholm, Räfteån som annerstedz.”⁶⁶ Den enda möjligheten, som fanns, var att lära upp nytt folk. Kandidaterna till de nya posterna togs merendels ut bland knektarna.⁶⁷ Då avelsgårdarna i Finland skulle anläggas, beordrades befallningsmännen utvälja de nya fogdarna bland de dit förslagda småländska knektarna. Man skulle ta sådana som hade förstånd på åkerbruk, fiske och dylikt.⁶⁸ Det svarades, att ytterst få lämpliga fanns att tillgå, men det valdes dock ut ett antal, som sattes på de nya gårdarna.⁶⁹ Några skrivare fanns inte att ställa vid deras sida. De gamla landsskrivarna måste gå dem tillhanda.⁷⁰

Snart visade sig att de nya fogdarna icke fyllde måttet. I juli 1556 konstaterade Ture Bielke och Gustav Fincke att de småländska knektarna inte var ”så aldelis forfarne till Opbyrd och Wtgift, vekekost och annat sådant som them tillkomber effter sancte Michels tiid på att achte”, dvs. bokföring, hushållning samt redovisningen i slutet av september. ”Tycker oss och så att the icke äre så flitige som them bör att ware till att achte på gårdzens affuel alene, änn sider att förestå en större Opbörd och wtgiff.” Likväl hade man efter konungens skrivelse utvalt de bästa och förnämste; det fanns varken bland svennerna eller knektarna några ytterligare att tillgå; inte heller hade man kunnat skaffa dem lämpliga skrivare. Man bad konungen befalla de gamla ridfogdarna och deras skrivare att bistå i godsförvaltningen, ”alles komme the andre aldrig till någon rede ther med”.⁷¹ I augusti fick landsskrivarna i Nyslotts län kunglig befallning att undervisa de nya fogdarna ”både um veckokåst och annat, som rätt räkenskap tillhör”.⁷²

Det har påvisats av Hans Forssell och nu senast och långt mera ingående av prof. Heckscher, att utspisningen, den väsentligaste delen i personalens lön, var riklig vid de kungliga gårdarna. Utifrån denna fysiologiskt sett höga levnadsstandard vid gårdarna sluter Heckscher att folkförsörjningen i allmänhet under 1500-talet varit god: det är inte rimligt att antaga en mycket stor skillnad mellan böndernas standard och gårdarnas, ty då skulle en masstillströmning till

⁶⁶ G. I:s reg. 1556, 530.

⁶⁷ G. I:s reg. 1556, 530.

⁶⁸ G. I:s reg. 1556, 19.

⁶⁹ Arwidsson, IV, 173.

⁷⁰ Arwidsson, IV, 201, 205.

⁷¹ Arwidsson, IV, 252.

⁷² G. I:s reg. 1556, 442.

dessa senare ha ägt rum och någon sådan känner man inte till.⁷³ Heckschers slutsats vilar på den oprövade förutsättningen att det dåtida bondesamhällets sedvänjor medgav en individuell rörelsefrihet, tillräckligt stor för att komma dess enskilda individer att övergå till den fria arbetarens existensform för den händelse de vid avelsgårdarna kunde nå en levnadsstandard, som avsevärt höjde sig över bondehemmanets. Böndernas fattigdom och bondesamhällets ekonomiska bräcklighet är — visserligen formulerad i allmänna ordalag — ofta omvittnad i de samtida källorna. Det produktförråd, som kunde åstadkommas var så litet, att ett missväxtår förorsakade nöd. Det var en profitabel affär för den kungliga förvaltningen att på vårarna utlåna utsädesspannmål eller låta bönderna återinlösa den tiondespannmål, som de efter tröskningen avgivit och som förvarades i kyrkomagasinen. Men trots dessa försörjnings-svårigheter trängde bönderna sig samman på hemmanen: i talrika öppna brev till allmogen uppmanade konungen till utflyttning och nyodling. Det låg i förvaltningens intresse att skattejorden ökades. Endast under press från fogdarnas sida skedde den nya torpbebyggelsen. Endast genom utskrivningsförfarande kunde konungen få det legofolk, han behövde. De uttagna arbetarna måste bevakas som fångar; konungen klagade över att fogdarna och vaktarna tog mutor och lät dem rymma.⁷⁴ Källorna ger bilden av stor individuell orörlighet inom bondesamhället. Dess aktioner i händelse av nöd var kollektiva: revolter och krav på skattelindringar. Någon individuell immigration till de nya företagen, dessa platser med bättre utspisning, medgav inte dess sedvänjor och beteendeformer. Detta så mycket mindre som de nya institutionerna, som bröt sönder bygdens gamla förhållanden, var föremål för hat och kollektiva politiska åtgöranden från böndernas sida. De var den nya förvaltningsapparats mest brutala utposter i bondesamhället. Det var två skilda världar med olika standarder. Genom sin relativt höga lön blev fogden och gårdens personal i övrigt knutna till den kungliga förvaltningsorganisationen och kom att representera dess intressen: de stod socialt högt över exploateringsobjekten bönderna. Ramsays beräkningar över försörjningsmöjligheterna på Esbo gård och inom Esbo socken i övrigt ger vid handen stora differenser ifråga om levnadsstandard.⁷⁵

Att den nya företagsformen på grund av sina sociala följdverkningar skulle ådraga sig ett starkt motstånd insåg den politiska ledningen. Det var nödvändigt att gå fram med stor omsorg för att inte upprorsrörelser skulle uppkomma. Avelsgårdsprojektet gick främst ut över prästerna och bönderna. Därför tillställdes dessa brev, som är mästerverk av demagogisk konst.

Med stor sorg och stort bekymmer gav konungen prästerskapet och bönderna tillkänna att liksom under hela sin regeringstid hade han inte nu i sin yttersta ålder efterlåtit att beskydda och beskärma det fattiga fäderneslandet mot sådant övervåld, tyranni och fördärv, som hade rått före hans tid och som det även efter hans regeringstillträde stundom varit tillbud till i det fattiga fädernesriket. Nu hade hela kristenhetens fiender de omilda ryssarna förhärjat den fattiga landsändan Finland, de hade dragit in med 150 000 man och brukat så okristeliga stycken som att sönderriva små barn och slå ihjäl fattiga barnsängskvinnor. När konungen förnam deras onda uppsåt, hade han i egen person förfogat sig till den fattiga landsändan och sökt förhindra deras framfart. Om inte denna lilla hjälp hade kommit, hade detta gamla kristna land, som framfarna kristna konungar för många hundra år sedan lagt under Sveriges krona och under kristendomen, kommit i ryssarnas våld och under deras tyranni. Nu visste konungen ingen annan utväg än att klaga sin nöd för Sveriges inbyggare i förhoppning att de skulle, som rätta kristna uttänka på vad sätt ryssarnas företag skulle kunna motstås. Han ville dock inte fördölja sina egna råd i denna angelägenhet. För det första: det var nödvändigt att åkalla Gud som beskydd och beskärn. För det andra: trettiosex års erfarenhet hade lärt honom

⁷³ E. F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*. I (1935), 98.

⁷⁴ G. I:s reg. 1553, 11.

⁷⁵ Ramsay, 133.

att krigsmakten måste förstärkas. Han bad prästerna och menige man att icke förkasta dessa råd. Han hade givit sina befallningsmän tillkänna, hur han ansåg att varje landsända bäst kunde stärkas med krigsfolk och andra förnödenheter; han hoppades att undersåtarna välvilligt skulle efterkomma det befallningsmännen skulle tillsäga dem.⁷⁶

Enligt två något skilda formulär utsändes dessa brev i februari och mars 1556 till Ångermanland, Gästrikland, Medelpad, Österbotten, Västerbotten; Uppsala, Västerås och Strängnäs stift; Västergötland, Dal och Värmland, Småland, Sunnerbo, Östbo och Västbo, Kalmar och Kronobergs län. Samtidigt tillställdes befallningsmännen de tidigare omtalade cirkulärskrivelserna om att avelsgårdar skulle upprättas i och för krigsmaktens stärkande. I dessa fanns noggranna föreskrifter om det demagogiska tillvägagångssätt, som den politiska centralledningen fann tillrädligt. Befallningsmannen gjordes uppmärksam på att i det öppna brevet inte fullt utsagts på vad sätt den nödiga förstärkningen skulle ske. Innan han läste upp det borde han förhandla med prästerna och de förståndigaste och inflytelserikaste bönderna samt för dem tillrättalägga saken. Sedan skulle han på det fogligaste giva menige man före att det behövdes mycket fetalier, korn, hö och havre för att underhålla den nya krigsmakten med. Men för att inte menige man skulle bli betungade härmed — skulle han vidare utveckla — så syntes det rådligt att i var landsända upprätta några avelsgårdar, som skulle producera de nödiga medlen och på vilka krigsfolket och dess hästar skulle kunna underhållas. Dessa skulle härigenom inte behöva draga ut bland bönderna och göra dem förfång, något som mycket väl kunde inträffa om de nödgades draga omkring på fodring.

Kansliet litade dock inte helt på fogdarnas demagogiska för-Intåga. ”Effter vij väll kunne tencke, att fougterne, som skole handle medt almogen både ther um och annedt, icke haffve then skickelighet medt taell, att de kunne giffve saken före som behoff görs, så att allmogen kan bliffve bevecht till att lathe saken gå sikh till hierthet, såsom thet borde skee”, så skulle Erik dvs. regeringen i Stockholm — tillse att några rådsherrar eller andra lämpliga skulle förkunna breven för allmogen så ”att icke någon annen vrongh meningh förstås motte”.⁷⁷ I ett brev till Sten Eriksson hette det att man måste gå till väga ytterst skickligt, så att det inte komme att uppväxa ”någet obestondh iblandh menige man ther utaff”.⁷⁸ Man hade klart på känn inom förvaltningsledningen, vilken omvälvning i bygdernas ekonomiska och sociala förhållanden de nya företagen skulle betyda och vilken förbittring de skulle förorsaka hos dem, som blev lidande av förändringen.

Även i de från kansliet utgående skrivelserna, vilka främst legat till grund för dessa anteckningar, finns reflexer av det sega motstånd, som bondekollektiviteterna gjorde mot det nya produktionssystemet. Långväga ifrån kom bönder till konungen med anhållan om att få behålla sitt hemman. En deputation anlände från Stor-Savolax socken, där en bonde Matti Saijrons gård med kringliggande torpbebyggelse skulle organiseras som avelsgård.

Den anförde att prästgården skulle vara lämpligare för detta ändamål och fogden fick befallning att rannsaka härom.⁷⁹ Då de riksråd, som under sommaren 1556 vistades i Viborg för fredsunderhandlingar, för böndernas fattigdoms skull ville spara dem från avelsgårdssystemet, kom en skarp reprimand från konungen.⁸⁰

Allmogen i Hälsingland, Medelpad och Ångermanland erbjöd sig höja skatten för att slippa avelsgårdarna.⁸¹ Med en deputation sände hälsingebönderna en skrivelse, i vilken de erbjöd en höjning av årliga räntan med en tredjedel. Så långt ville man gå för att slippa det nya

⁷⁶ G. I:s reg. 1556, 115, 192.

⁷⁷ G. I:s reg. 1556, 177.

⁷⁸ G. I:s reg. 1556, 200.

⁷⁹ G. I:s reg. 1556, 308.

⁸⁰ G. I:s reg. 1556, 302.

⁸¹ G. I:s reg. 1556, 395.

produktionssystemet. Ännu i juli 1556 var konungen obeveklig: ett nytt demagogiskt öppet brev avgick och fogden fick order att vidtaga de organisativa åtgärderna omedelbart. Men i oktober hade förvaltningsledningen givit efter: fogden befalldes att i stället för avelsgårdarna ta 8 läster smör ökad skatt i Hälsingland.⁸² Liknande medgivanden gavs genom öppna brev Ångermanland och Medelpad: landskapen skulle lämna resp. 5 och 1 1/2 läster smör. Men medgivandet var inte principiellt: det betonades i dessa brev att avelsgårdarna behövdes och att avlösningen genom en ny skatt var en undantagsförmån.⁸³ Utan vidare hade i dessa landskap en ny skatt pålagt, Det var bygdens enda sätt att köpa sig fri från det nya produktionssystemet.

Det har inte ingått i dessa anteckningars plan att följa avelsgårdarnas öde. De skulle endast ge en bild av det stora projekt, som den centrala förvaltningsledningen utarbetade under efteråret 1555 och föråret 1556, av dess politiska och teoretiska bakgrund och av de sociala spänningsförhållanden, som dess genomförande utlöste. På enstaka punkter har utvecklingen framåt i tiden belysts. Redan hösten 1556 gjordes vissa modifieringar i planen. Endast i Finland kom den i större utsträckning till genomförande. Det av J. A. Almquist publicerade länsregistret från 1558 visar avelsgårdsorganisationen genomförd i Finland; gårdarna var här centra i fögderiförvaltningen.⁸⁴ I Sverige hade avelsgårdsbeståndet ej påtagligt ökat. Men någon principiell förändring i förvaltningsledningens program hade icke skett. Ännu detta år fortgick organisationsarbetet livligt.

Det dröjde emellertid inte många år förrän ett omslag i kansliets uppfattning rörande avelsgårdssystemets möjligheter gjorde sig gällande. Det heter 1561 att de många avelsgårdarna i Finland gav ganska ringa nytta och profit i förhållande till den stora omkostnaden i dagsverk och annat.⁸⁵ Dagsverken behövdes på annat håll: vid bygge på Viborgs slott. Därför skulle hädanefter inga dagsverken utgöras till gårdarna i Nyslotts län, detsamma gällde även andra uppräknade gårdar i Finland. De skulle drivas antingen med legofolk eller också besättas med bönder, som erlade avrad. En generell förordning i samma riktning kom 1575, då det befalldes att rikets avelsgårdar skulle besättas med bönder.⁸⁶ Det blev från denna tid högadeln, som förde det nya produktionssystemet vidare och förmådde dra profit av det. Adelsprivilegiernas utformning: statuterna om rå- och rörfriheten, frihetsmilen m. fl. måste ses mot denna bakgrund: de syftar att skaffa arbetskraft till de agrara storföretagen.

Lästips – Per Nyström om svensk historia

OBS artikeln om avelsgårdsprojektet (1936) är en uppföljning av artikeln [Problem i svensk socialhistoria](#) (1934).

[Sveriges historia](#)

[Historieskrivningens dilemma.](#)

[Engelbrekts revolution.](#)

[Gustav Adolf.](#)

⁸² G. I:s reg. 1556, 575.

⁸³ G. I:s reg. 1556, 571, 636.

⁸⁴ J. A. Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630*.

⁸⁵ Arwidsson, X, 7 och 13.

⁸⁶ Riksarkivet. Riksregistraturet 1575, 117.